

1950-1960 чыллардагы хакас поэзия

50-60 чылларда хакас литературазы көп нациялыг совет литературазының хоос кибірлеріне төстене тиліпче. Ол туста хакас литератураның прай сарыхтарында совет литературазы көдірчеткен темалар өөн орында турчалар: чонның Адалыг чаадагы махачы күрезии; Ада чир-суғның паза Хакас чирінің үлүзі, омазы; изелген хоныхты хатап наачылап, наа, ырыстыг хоныхты пүдірері; ах сағыстыг пөзік піліністіг наа кізі өскірері. Прай пу соона салдырбас чуртас турғысчатхан сурығларны көдіргені, хакас литературазын чонға чағын идіп, аның түзімніг тилеенін киречілепче.

Илбек Адалыг чаа тузында даа, чаа соондагы чылларда даа хакас литературазында иң өөн сарых *поэзия* халча. Чаа соондагы пастагы чибіргі чыллар аразында өөн сарыхтарның тилирі тоозылча, орыннанча поэзия, алнындагы чылларнаң тиңнестірге, улуғ орын таапча лирика. Национальнай поэзияның чапчаң тилеенін Москвада паза Ағбанда кибелістер чыындылары сыхханы киречілепче (*“Поэзия Хакасии”*, 1955, *«Антология хакасской поэзии»*, 1961), идөк өөн хакас поэттерінің (Н.Доможаковтың, И.Котюшевтін, И.Костяковтың, М.Кильчичаковтың, М.Чебодаевтін) книгалары.

Алнындагы чылларнаң тиңнестірге, чаа соондагы хакас поэзиязы темалар паза хоос оңдайлар саринаң хай-хай алғыдылча. Пастагы орында сағам полчатхан нима, чуртас, кізінің сағызының, сағыс-көгізінің алғиры өөніне алылча.

Арбын хаалапчатхан хакас поэзиязы иң улуғ темаларға — Чир-сууна хынары, агаа түгеде пирінері, чаада төреен чоннар ынархазы — айланча. Істеніс матырларының чуртазын ол тустагы хорығларда, ынархаста, амыр хоных үчүн күрезігде хоостап, поэттер хакас поэзиязына наа хоос оңдайлар хосчалар. 30 чылларда кибелістер тахпах оңдайынаң пүткен полчаңнар: строфали, аллитерациянаң, удаа кізінің көңнін чир-чайааннаң тиңнестіре чарыдып, параллелизм тузаланылчаң. Че поэзия сарыгы өскенни,

кибелістернің пүдізі пасха полыбысхан. Олар орыс классиктерінің, совет писательлерінің кибелістеріне төбйли пазылып пастааннар. Іди орыс литературазының хайии сылтаанда паза Сибирьдегі харындас чоннарның литератураларынаң, өөнінде Тыванаң паза Тағлығ Алтайнаң, чайаачы палғалызы алғыдылған сылтаанда хакас литературазы арбын тиліп сыххан.

Илбек Адалығ чаа сағам на тоозылған соонда, кичее ле фронттаң килген чаачылар И.Костяков, И.Капчигашев, М.Кильчичаков паза пасхалары постарының кибелістерінде Россия, Хакасияа істінең килчеткен сын хыныстарынаңар, пос чонына түгеде пирінгенінеңер чоохтапчалар.

Хакас чонның пазылбин пүткен чайаачызынаң килчеткен сын кееркестіг өңнернең хоостал парған М.Е.Кильчичаковтың *«Ікі кинек»* кибелізі. Пу *«Ікі кинек»* кибеліс — полталығ кибеліс. Мында М.Кильчичаковтың кееркестіг матыры Ржев город алтында ирткен чаалазыңда холын чідір салғанынаңар, дуб ағас аның чуртазын ал халғаннаңар өтіг пазылча — анзынаң кибеліс полған на кізінің чүреене алылча. Пу кибелістің өөнінде хакас чонның чайаачызына кибірге кірген оңдай аллегорической параллелизм: чаанаң кинеділген кізінің үлүзі гранатанаң кинеткен ағастың үлүзінең тиңнестірілче. Ағас пос салааларынаң чаачыны өлімнең арачылап халча. Чаачы, ыырчынаң чаалазып, посты аянминча, фронтта холын чідір салча. Че аның посха аянмааны тиктең нимес: кееркестіг матыр фашисттердең тоғыр позының сабланызы үчүн нимес, че «чир үстүндегі чуртас», өсчеткен төлнің, позының оолғының часказы үчүн чааласча. Совет чаачыларның подвигін мындағ оңдайнаң чарытханы *«Ікі кинек»* кибеліске оптимистической өңнер пирче:

Ханнығ палығ иртіп тее парза,

Сорыптар орнында халар,

Чалғыс ағас узып таа парза,

Че чилегезі чирде халар.

Осколок түскен чирлерде

Наа хорбылар көр таапчам,

Оларны көріп, істімде
Оолғымнаңар сағынчам.
Піс көрген хорғыстығ чааны
Ам өскен төллер көрбезін!
Сіліг пістің чазыларны
Паза ыырчы типсебезін!

Хакас поэттерінің чаа соондағы кибелістері удаа авторларнаң идеяно-эмоциональнай өңнерде пүтчелер. Пу кибелістерде фашизмні хырт көргені Чир-сууна тирең хыныснаң палғалыстығ полған. Россияның, Хакасияның көп чонның омазы удаа поэттернең хакас чазыларының паза тағларының амыр, пазымның сілиинде дее, төреен чирінің чазы чахайааның даа омазында чарыдылған. Иди, И.Капчигашевтің чаадаңар улуғ нимес «*Хакасия чахайагы*» кибелізінде (1951) пабаларның, ағаларның чиріне — Хакасия — хынызынаңар чоохталча. Төреен чирінің кірлелбеенін паза сілиин чарытчатхан чазы чахайағының омазын чаачы-хакас поэзиянаң хада прай чааның чобағлары паза сыныхтағлары тобыра апарча.

50 чылларның ікінчі чардығында хакас поэзиясында поэтической обобщение айланис көрінче, пос чир-суғчыларының нравственной паза духовной чуртазын тирең көрері сизінілче, чонның чуртазына чағын полары, аны чарыдары көрілче.

Поэзияның өөн тамазы 50 чылларның ікінчі чардығында паза 60 чылларның пазында — пүдірігліг чайаачы істеніс полча. Илееде кибелістерде Хакас чирінің поэттері хығырыгчаа наа пүдіріглернің матырларынаңар, заводтарның тоғынчыларынаңар, пүдірігчілердеңер, шахта тоғынчыларынаңар, механизаторлардаңар паза хыра тоғынчыларынаңар, чабаннардаңар паза інек сағчаңнардаңар, чонның культуразының өзізінеңер, наа хоныхтаңар чоохтапчалар. Хакасияның поэзиязын наа тусха киліскек нимес сағыстар толдырчалар: кізідеңер паза аның чуртаста кирексінізінеңер, чиит төлнің үлүзінеңер, обществада поэттің орнынаңар.

Хакас поэзиязының наа сарин М.Кильчичаковтың («*Ікі сугдаңар кип-*

чоох», «Ікі кинек», Харагай», «Кирі тым»), М.Чебодаевтің («Хара тағ»), М.Баиновтың («*Чазыдаңар сағыстар*») произведениелері паза пасхалары чарытчалар.

М.Е.Кильчичаков «*Харагай*» кибелісте чир-чайаанның хырылчатхан сомнарын көріп, тиңнестіріглернең тузаланып, кізілернің сидік тустағы омаларын хоостапча:

Хуруғ салаалар көдіріп,
Тигір харғаанға төөй көрінче.
Сарығ чуғы, күнге хайылып,
Харах чазына төөй сірлепче.

«*Уналып халған төкпезіне ірімчік хылы тартыл парған*» харағайны көріп, авторның сағызы хорғыстығ чылларзар парыбысча:

Сағысха кирчем: чаа тузында
Чииттөк хыралған ипчее тоғасхам.
Хачан-да көгліг аның чуртына
Хынған ирі айланмаан чаадаң.
Хатығ пас парған холларынаң
Чааны харғап, сыыт салчатхан.

Чааның омазын сыыт салчатхан ипчінең, хуруп парған харағайнаң тиңнестірче:

Чааның омазы андағ халған:
Хынғанынаң чат халған
Сыыт салчатхан ипчі осхас,
Хара пулутты харғап турған
Хуруп парған харағай осхас.

Кізі чуртазын тик чирге чуртабазын, чонына, чир-сууна туза итсін, сын кізі ползын, аймах чоннарнаң ынағлассын — мындағ сурығларға теелче поэт «*Ікі сұғдаңар кип-чоох*» кибелісте.

Чапчаң паза чарых суғның омазын арғаас паза чабас суғнаң тиңнестірче. Чарых суғның омазын хоостапчатса, табырах хайынысты

көзітчеткен сөстернең тузаланча (тайға-тағларны арали ахча; хус чіли учухча; тастар азыра атыхча; ойлапча; маңзырапча).

Чабас суғның омазын көзітчетсе, ідök майың хайыныс таныхтапчатхан сөстернең тузаланча (күзі халбаан састы тобыра ағарға; амыр турыбысхан; узупча; чатча).

Піди ікі суғның чуртазында чітіг паза арғаас кізілернің омаларын хоостапча.

Автор ідök аймах-пасха эпитеттернең, метафораларнаң, тиңнестіріглернең, риторической сурығларнаң, көп точкаларнаң тузаланча.

М.Баиновтың чайаачызы хакас поэзиязының наа оңдайларға айланғанын киречілепче. Ол хакас поэзиязына романтической ағын кирген, кееркестіг көгнең чонның пурунғы тархынын пүўнгінең палғалыстырча.

«Чазыдаңар сағыстар», «Тустарча чорых чөргені» поэмаларда поэт амғы төлнің хараанаң чонның ирткен чолын, иргідегі аар чуртасты тобырғанын көзітче.

«Чазыдаңар сағыстар» поэмада лирической матыр Хакас чирінің пурунғызынаңар, амғы хониинаңар сағысха түсче, прай тустардағы хан төкчең азымахчыларны харғап, амыр чуртас үчүн күресче. Поэmanın көө чонның алыптығ нымахтарына чағын пазылған. Чонның пазылбин пүткен чайаачызында тузаланчатхан ах хазыңның омазы мында чоннар ынархазын чарытча. Чуртас суу Ағбанны тіріг кізі чіли көзідіп, аны лирической матырнаң чоохтастырча. Полар чохсы чуртастаңар сағынып, лирической матыр, Ағбан хазына киліп, аның суун оортап, күс алынча, чуртасха киртіс алча.

Пурунғыларның чурт-кибірін, орта көзідіп, пүўнгі күннең палғалыстырғаны, амғы тустағы чүрек көөрестіг алызығларны, совет кізілернің сыдамахтығ істенізін өтіг оңдайлар таап хоостааны поэттің чайаачызын чонға чағын итче.

Н.Доможаковтың *«Ааллар ырласча», «Кізілерге кізідеңер»,* Иван Котюшевтің *«Ах үүс», «Суг хазында»,* И.Костяковтың *«Наа чазы»,* М.Чебодаевтің *«Улуг чолзар»,* М.Кильчичаковтың *«Тайгада»,* М.Баиновтың

«*Бірла, хайчы*» чыындыларында поэттер наа матыр кизиң чуртастағы орнынаар, чиит төлнiң үлүзiнеер, улуғларның чолын пазып, оларның чахсы кибiрлерiн аннаң аңдар тилiдерiнеер сағысха тўсчелер.

Полған на поэт пу темаларны пос оңдайынча чарытча.

50-60 чылларда iдөк тиксi Союзта, прай тилекейдегi полчатхан хорығларға чарыдылған кибелiстер пазылған. Поэттер, чоннар ынархазын, амыр хоныхты пиктирiне хығырып, постарының хониин тыыдарға полысчатханын көдiрiп, орыс чонының чалахай омазын көглепчелер.

Тузаланған литература

1. Очерки истории хакасской советской литературы /Под ред. Т.Г.Тачеева. - Абакан: Хакасское отделение Красноярского книжного издательства, 1985. - 288 с.

2. История хакасской литературы. - Абакан: Хакасское книжное издательство, 2011. - 278 с.